

Смислова реальність у контексті судово-психологічної експертизи (оглядова стаття)

Тетяна Харіна *^a, Оксана Русанова **^b

* ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8482-2639>, e-mail: larinatatiana111@gmail.com

** ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0342-9223>, e-mail: ksusharusanova73@gmail.com

^a Написання оригінального рукопису.

^b Методологія, концептуалізація.

DOI: [10.32353/khrife.2.2023.06](https://doi.org/10.32353/khrife.2.2023.06) УДК 343.98:159.9

Надійшло 05.06.2023 / Рецензовано 07.06.2023 / Прийнято до друку 12.06.2023 /
Доступно онлайн 30.06.2023

Мета статті — висвітлити методологічні проблеми сучасної судово-психологічної експертизи, привернути увагу до багатогранності смислової реальності, яка набуває різних форм і виявляється в різних психологічних ефектах. Викладено незалежні одне від одного інваріативні положення визначення смислу в різних психологічних концепціях, розглянуто його онтологічні, феноменологічні й діяльнісні аспекти в цих концепціях. За допомогою загальнотеоретичних методів наукового пізнання виокремлено основні відмінності когнітивної та дискурсивної психології з погляду теоретичного підґрунтя психологічних феноменів. Висвітлено низку методологічних проблем, пов'язаних із розв'язанням нагальних експертних завдань сучасної судово-психологічної експертизи (із урахуванням зауважень експертів-практиків щодо особливостей проведення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз). Посилаючись на експертну практику, визначено об'єкт і предмет психологічного дослідження за традиційними й новітніми видами судово-психологічних експертиз, а також завдання, розв'язувані експертом-психологом під час опитування із застосуванням комп'ютерного поліграфа. Наведено комплекс емпіричних методів, застосовуваних експертами-психологами для висвітлення конкретних аспектів смислової реальності під час проведення експертних досліджень. Виокремлено

шість різновидів динамічної смислової системи особистості (особистісний смисл, смислову установку, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт та особистісну цінність), на які експерт-психолог має зважати, аналізуючи феномени й закономірності смислової регуляції діяльності та свідомості людини в юридично значущих ситуаціях.

Ключові слова: смислова реальність; інваріативні положення визначення смислу; психологічні дослідження; юридично значуща ситуація; судово-психологічна експертиза.

Постановка наукової проблеми

Розуміння сенсу передбачає осмислення дійсності в проблемних ситуаціях, зокрема юридично значущих. У межах судової експертизи, орієнтованої на максимальне використання досягнень науки й техніки, психологічна експертиза покликана забезпечити правосуддя висновком із ґрунтовним і всебічним аналізом психологічних аспектів юридично значущої ситуації, а саме: установити такі особливості психічної діяльності особи (і такі їх прояви в поведінці), «які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки» (п. 6.3 розд. VI «Психологічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень)¹.

За своєю сутністю судово-психологічна експертиза, як і будь-яка інша судова експертиза,— це «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть

предметом судового розгляду» (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу») ². З огляду на нагальні потреби органів досудового розслідування й на те, що застосування психологічних знань (під час проведення як однорідних досліджень, так і комплексних експертиз) передбачає адаптацію спеціальних знань до процесу судочинства, доцільно розглянути теоретичні положення загальної психології, а також напрацювання експертів-практиків щодо окресленої проблематики для осмислення методологічних проблем, пов'язаних із розв'язанням експертних завдань, що постають сьогодні перед судово-психологічною експертизою.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Проблематику «пошуку смислу» здавна досліджували в теології, філософії та мистецтві з погляду сприйняття та розуміння прихованих смислів (категорій сакрального, згодом у більш широкому контексті) і визначення того, у чому полягає найбільш гідний для людини сенс

-
- 1 Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 31.05.2023).
 - 2 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 31.05.2023).

буття. Від початку XX ст. смыслова проблематика перебувала в центрі уваги як філософів (Р. Барта³, Л. Вітгенштайна⁴, М. Гайдеггера⁵, Е. Гуссерля⁶, Г.-Г. Гадамера⁷, Ж. Дерріди⁸, Ж. Делеза⁹, М. К. Мамардашвілі¹⁰, Ж.-П. Сартра¹¹, Г. Фреге¹², К. Юнга¹³, К. Ясперса¹⁴ та ін.), так і психіатрів (Л. Бінсвангера¹⁵, В. Е. Франкла¹⁶, І. Д. Ялома¹⁷ та ін.). Упродовж XX століття уявлення про смысл еволюціонувало від лінгвістичного розуміння

«смысл слова = значення слова» — до застосування поняття «смысл» у психологічному аналізі категорій «діяльність», «свідомість» і «особистість», концепцій смыслової організації особистості. Водночас, якщо іноземні психологи розглядали смысл як феномен об'єктивної реальності в контексті смысловиттєвої проблематики (А. Адлер¹⁸, Д. Б'юдженталь¹⁹, А. Маслоу²⁰, Р. Р. Мей²¹, В. Е. Франкл²²), то більшість радянських

- 3 Barthes R. Elements of Semiology. N. Y., 1968. 112 p. URL: https://monoskop.org/images/2/2c/Barthes_Roland_Elements_of_Semiology_1977.pdf (дата звернення: 31.05.2023).
- 4 Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / пер. з нім. Є. Поповича. Київ, 1995. 311 с. URL: https://web.archive.org/web/20161020042846/http://shron.chtyvo.org.ua/Wittgenstein_Ludwig/Filosofski_doslidzhennia.pdf (дата звернення: 31.05.2023).
- 5 Гайдеггер М. Буття в околі речей / Возняк Т. Тексти та переклади. Харків, 1998. С. 332—345. URL: <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> (дата звернення: 31.05.2023).
- 6 Гуссерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології / пер. з нім. і комент. В. Кебуладзе. Харків, 2020. 348 с.
- 7 Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1 : Герменевтика І: Основи філософської герменевтики / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ, 2000. 464 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Gadamer_Hans-Georg/Istyna_i_metod_t1.pdf (дата звернення: 31.05.2023).
- 8 Derrida J. La Dissémination. Paris, 1972. 411 с.
- 9 Deleuze G. The Logic of Sense. Columbia University Press ed., 1990. 393 p.
- 10 Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления : автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Тбилиси, 1970. 48 с.
- 11 Сартр Ж.-П. Буття і ніщо (фрагменти) / пер. В. Ляха // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія. Київ, 1996. С. 112—182. URL: https://www.academia.edu/37046100/%D0%96%D0%B0%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%80_%D0%91%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%96_%D0%BD%D1%96%D1%89%D0%BE_%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%BF%D0%B5%D1%80_%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9_%D0%9B%D1%8F%D1%85_ (дата звернення: 31.05.2023).
- 12 Frege G. Schriften zur Logik und Sprachphilosophie: Aus dem Nachlass. Hamburg, 2001. 217 s.
- 13 Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк ; наук. ред. О. Фешовець. Львів, 2018. 608 с.
- 14 Ясперс К. Про сенс історії (фрагменти) / пер. А. Гордієнка // Сучасна зарубіжна філософія С. 183—210.
- 15 Binswanger L. Grundformen und Erkenntnis Menschlichen Daseins. Zürich, 1942. 342 s.
- 16 Франкл В. Е. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. О. Замойської. Харків, 2016. 160 с.
- 17 Yalom I. D. Existential Psychotherapy. Basic Books, 1980. 544 p.
- 18 Adler A. The Science of Living. Hardcover, 1930. 264 p.
- 19 Bugental J. F. T. Intimate Journeys: Stories from Life-Changing Therapy. Jossey-Bass, 1990. 335 p.
- 20 Maslow A. H. Motivation and Personality (First ed.). N. Y., 1954. 411 p.
- 21 May R. The Discovery of Being. W. W. Norton & Company, 2015. 224 p.
- 22 Франкл В. Е. Знач. твір.

дослідників вивчали смисл як суб'єктивні особистісні характеристики, що відбувають процес взаємодії людини з дійсністю (Л. Виготський²³, Д. Леонтьєв²⁴, О. Леонтьєв²⁵, С. Рубінштейн²⁶). Нові ідеї з окресленої проблематики продукували Дж. Келлі²⁷ (психологія особистісних конструктів), Г. Р. Гарре²⁸ (етогенічний підхід у межах дискурсивної психології), Ю. Т. Джендлін²⁹ (феноменологічна психотерапія), Ж. Р. Нюттен³⁰ (теорії поведінкової динаміки), Дж. Шоттер і К. Дж. Джерджен³¹ (соціальна екологія) та ін. Оскільки смисл є особливою психологічною реальністю, ігноруючи або обмежуючи яку (наприклад, емоціями), неможливо зрозуміти особливості психічної діяльності особистості (її когнітивні схеми, патерни значущості, матрицю переконань тощо) та їхній вплив на свідомість і поведінку особи в юридично значущій ситуації, убачаємо доцільним докладно розглянути напрацювання науковців та експертів-практиків з окресленої проблематики.

Мета статті

Розглянути теоретичні та практичні аспекти психологічного аналізу смислової реальності в юридично значущій ситуації для осмислення методологічних проблем, пов'язаних із розв'язанням експертних завдань, що постають сьогодні перед судово-психологічною експертизою.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети застосовано загальнотеоретичні методи наукового пізнання: емпіричного (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент), теоретичного (сходження від абстрактного до конкретного, ідеалізацію, формалізацію, аксіоматичний метод), а також теоретико-емпіричного дослідження (абстрагування, аналіз та синтез, індукцію та дедукцію, моделювання та ін.).

-
- 23 Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва, 2005. 1136 с. (Библиотека всемирной психологии).
- 24 Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., испр. Москва, 2003. 487 с.
- 25 Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и сознание. *Мотивы и сознание в поведении человека*: тез. сообщ. XVIII Междунар. конгр. психол. Симп. 13. Москва, 1966. С. 5–20.
- 26 Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Москва, 1957. 328 с.
- 27 Kelly G. A. A Theory of Personality. *The Psychology of Personal Constructs*. W. W. Norton & Company, 1963. 202 p.
- 28 Harré H. Rom. Social Being: A Theory for Social Psychology. Oxford, 1979. 438 p. ; Harré R., Clarke D. D., de Carlo N. Motives and Mechanisms: An Introduction to the Psychology of Action. London, 1985. 174 p.
- 29 Gendlin E. T. Experiencing and the Creation of Meaning: A Philosophical and Psychological Approach to the Subjective. Northwestern University Press, 1997. 302 p.
- 30 Nuttin J. Psychoanalysis and Personality. A Dynamic Theory of Normal Personality: Transl. N. Y., 1953. 310 p.
- 31 Shotter J., Gergen K. J. Social Construction: Knowledge, Self, Others, and Continuing the Conversation. *Annals of the International Communication Association*. 1994. Vol. 17. Is. 1 : Communication Yearbook 17. Pp. 3–33. DOI: [10.1080/23808985.1994.11678873](https://doi.org/10.1080/23808985.1994.11678873) (дата звернення: 31.05.2023).

Викладення основного матеріалу дослідження

Згідно з чинним законодавством України, судово-психологічну експертизу призначають у разі, коли для розв'язання певних питань, що мають істотне значення для кримінального провадження (цивільної, господарської, адміністративної справи), потрібні спеціальні знання в галузі психології. Перелік питань, які ставлять експертові-психологові, доволі широкий. Зважаючи на вид судово-психологічної експертизи, психолог проводить дослідження щодо:

- індивідуально-психологічних особливостей і провідних якостей особистості;
- здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні (адекватні) свідчення;
- міри здатності обвинувачених розуміти характер скоєних дій і їх наслідки; наявності або відсутності в підекспертної особи в момент скоєння протиправних дій емоційного стану, що суттєво вплинув на її свідомість та поведінку;
- здатності неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;
- оцінювання здібності психічно здорової потерпілої особи розуміти характер і значення дій обвинуваченого (оцінювання здатності чинити йому опір (у справах щодо зґвалтування));
- установлення психічного стану особи, яка покінчила життя самогубством (посмертна судово-психологічна експертиза);
- соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи;
- визначення особливостей сприйняття людиною фактичного боку подій і реального змісту ситуації, розглядуваних за справою (експертиза з питань заподіяння психологічного впливу);
- судового захисту цивільних прав та інтересів особи (у справах про відшкодування моральної шкоди);
- установлення міри розуміння особою змісту укладених нею угод, її здатності приймати усвідомлені рішення; виявлення у дієздатної особи непатологічних психічних аномалій, які стають на заваді адекватному відображенню дійсності (у справах про визнання недійсною угоди, укладеної дієздатною особою);
- установлення психологічної сумісності дитини з кожним із батьків, опікунів, усиновителів; визначення можливостей конкретних осіб забезпечити найбільш сприятливе для розвитку дитини виховання (у справах щодо усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та встановлення порядку участі в її вихованні);
- особливостей комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозапису;
- психологічних особливостей інформаційного матеріалу та його спрямованості (під час проведення комплексних психолого-лінгвістичних досліджень);
- опитування із застосуванням спеціального технічного засобу — комп'ютерного поліграфа

(для отримання орієнтовної інформації щодо значимих подій і певних дій)³² тощо.

Об'єктом дослідження експерта-психолога за традиційними предметними видами судово-психологічних експертиз є людина як особистість (підекспертна особа) і сукупність джерел інформації, які відображають відомості про психічну діяльність цієї особи в юридично значущих обставинах³³. З огляду на визначення особистості як феномена суспільного розвитку, конкретної живої людини, що має свідомість і самосвідомість³⁴ (суб'єкта «свідомої продуктивної діяльності та суспільної поведінки індивіда із соціально зумовленою системою вищих психічних властивостей, що формується і виявляється у самозмінній діяльності, спілкуванні, опосередковує, регулює взаємодію людини з довкіллям»³⁵), експертологічний аналіз за справами щодо живих осіб, а також посмертних експертиз передбачає висвітлення змісту ціннісно-сислової сфери особистості як складного психологічного феномена, що є сполучною ланкою між свідомістю та діяльністю.

У межах проведення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз об'єктом психологічного дослідження

є інформаційний матеріал (а не психічна діяльність підекспертної особи) і джерела інформації про особливості комунікативної ситуації, до якої вони долучені³⁶. За цим видом судової експертизи експертному оцінюванню підлягають психологічні особливості інформаційного матеріалу як комунікативної одиниці, що завжди має свій сенс і спрямованість. Саме до компетенції експерта-психолога належать завдання визначення психологічних складових смислу інформаційного матеріалу та його смислової спрямованості.

Отже, експертний аналіз усіх без винятку об'єктів дослідження в межах проведення судово-психологічних експертиз передбачає висвітлення психологічних аспектів смислової реальності в юридично значущій ситуації.

У психології поняття «смысл» належить до найбільш істотних аналітичних понять, до того ж спектр теоретичних підходів до нього надзвичайно широкий. За точним визначенням О. Леонтьєва, «проблема смысла... — це останнє аналітичне поняття, що увінчує загальне вчення про психіку, так само як поняття особистості увінчує всю систему психології»³⁷ [Тут і далі переклад українською наш.— Прим. авт.].

32 Науково-методичні рекомендації ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 31.05.2023).

33 Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 428—430.

34 Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків, 2005. С. 305. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf (дата звернення: 31.05.2023).

35 Словник психологічних термінів / НФаУ : офіц. сайт. URL: <https://nuph.edu.ua/slovniki-psihologichnih-terminiv/> (дата звернення: 31.05.2023).

36 Секераж Т. Н. Новые направления психологических исследований в судебной психологической экспертизе. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (Харків, 15—16.04.2021). Харків, 2021. С. 251—252. URL: https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2021_tezy_konference%20in%20print5.pdf (дата звернення: 31.05.2023).

37 Леонтьев А. Н. Указ. соч.

На сучасному етапі розвитку психології уявлення про смысл (англ. *meaning*) обумовлено значною кількістю понять, конструктів, функційних систем, процесів і галузей досвіду, а смыслову реальність (як реальність особливого роду) науковці розглядають із позицій частин, процесу й цілого. Наприклад, М. Б. Карлсен характеризує смысл як «процес та ідеал, структуру та послідовність, можливість та обмеження, досягнення та намір, іменник та дієслово, що формуються і трансформуються протягом усіх стадій життя дорослої людини»³⁸. Загалом це поняття містить у собі майже все: «Смысл як іменник містить елементи конструктів, систем слів, когнітивні схеми, матриці переконань, орієнтовні механізми, патерни значущості. <...> Предикативні якості смыслу — процес, рух, зростання, намір, еволюція особистісних синергій, зростання й розвиток “від — до”. <...> Отже, “смысл” є одночасно сенсом та осмисленням, інтенцією та інтендируванням, істотою та існуванням»³⁹. Основною характеристикою смыслу є вказівка на його джерело.

Традиційним для судово-психологічної експертизи (як щодо живих осіб, так і посмертних експертиз) є дослідження матеріалів справи та долучених до них документів (медичної документації, висновків експертів, протоколів допитів, продуктів творчості підекспертної особи тощо) як сукупності джерел інформації про особливості психічної діяльності суб'єкта в юридично значущій ситуації. Судово-психологічну експертизу призначають щодо психічно здорової особи — людини, здатної усвідомлювати й регулювати власні дії, а також у разі виявлення зниження у психічно здоро-

вої особи здатності усвідомлювати й регулювати власну поведінку в юридично значущій ситуації (якщо таке виявлення мало тимчасовий або ситуативний характер — через вплив зовнішніх і/або внутрішніх чинників): тоді експерт-психолог має з'ясувати актуальну здатність суб'єкта до усвідомленої саморегуляції діяльності (яка відображає міру потенційної здатності усвідомлено регулювати власну діяльність у конкретних обставинах залежно від динамічного (емоційного) стану, відповідності інтелектуальних та особистісних ресурсів вимогам ситуації (завдання)).

Розуміння людиною власних дій є відображенням як об'єктивних (зовнішніх щодо неї), так і суб'єктивних (власних) характеристик. Оскільки судово-психологічна експертиза має з'ясувати, чи розуміє людина залежність учинених нею дій від поставленої мети та причин (мотивів), які змушують її вчиняти ці дії, а також наслідки, до яких можуть призвести її дії, то ми ставимо завдання визначити, чи розуміє людина смысл своїх учинків (за О. Леонтьєвим)⁴⁰.

Аналізування й систематизація трактувань поняття «смысл» в історичному контексті дає змогу констатувати, що у філософії й науках про мову (там, де поняття «смысл» не використовували як синонім «значення») воно мало дві найбільш загальні інваріантні характеристики:

- 1) контекстуальність (смысл чого-небудь визначають завдяки співвідношенню з більш широким контекстом);
- 2) інтенціональність (смысл чого-небудь свідчить про призначення, цільову спрямованість або напрямок руху).

38 Carlsen M. B. Meaning-Making: Therapeutic Processes in Adult Development. N. Y. : Norton, 1988. 264 p.

39 Ibid.

40 Леонтьев А. Н. Указ. соч.

Спираючись на ці дві основні характеристики, смисл чого-небудь визначають як місце і роль (призначення) у більш загальній структурі⁴¹.

Психологи виокремлюють інваріантні положення визначення смислу, які повторюються в різних психологічних концепціях незалежно одне від одного:

- зв'язок смислу зі значущістю (значенням) для суб'єкта певних об'єктів, явищ, дій і подій, а також його індивідуальна неповторність;
- обумовленість смислу предмета або дії його (її) місцем у більш широкому контексті;
- взаємозв'язок між суб'єктом і світом як детермінант смислу;
- потреби, мотиви й інтенції суб'єкта як джерела смислу;
- залежність смислу від когнітивних процесів оброблення інформації та побудови образу;
- обумовленість смислів унікальним досвідом і біографією суб'єкта (із акцентом на афективних переживаннях раннього дитинства);
- особлива роль активності самого суб'єкта в породженні смислів;
- соціокультурна детермінація смислів, коли в породженні смислів визначальну роль віддано навчанню й самонавчанню;
- вплив інших людей на породження смислів (валентностей) у вигляді наказу, заборони або прикладу.

Думки різних авторів про характер впливу смислу на свідомість і діяльність

різняються менше: одні вважають, що поведінку зумовлюють смисли ситуацій, предметів і явищ, другі — що без смислу взагалі неможлива жодна активність (відсутність смислу спричиняє захворювання), треті відзначають вплив смислу на протікання пізнавальних процесів, четверті пов'язують зі смислами здатність людини до самодетермінації.

Серед поглядів різних авторів на внутрішню будову й динаміку смислів складно виокремити загальні положення, за винятком ідеї ситуативної мінливості смислу та його залежності від актуального стану суб'єкта, а також підкреслення того, що смисл не завжди можна понятійно репрезентувати, він не завжди усвідомлений і не завжди чітко виражений доступними засобами⁴².

З огляду на концептуальні положення теорії «відчутного значення» (англ. *felt meaning*) американського філософа, психолога та психотерапевта Ю. Т. Джендліна, смисл не можна обчислити й переказати: його потрібно зустріти, відкрити, відчути, прислухатися до нього і дати йому змогу виявитися⁴³. Зауважуючи, що смисл завжди містить деякі неявні аспекти, які цієї миті не символізовано, дослідник простежує функціонування невербалізованих смислів, що безпосередньо відчуються у мовленні, мисленні, спостереженні, дії, у роботі пам'яті й розумінні, і доходить висновку, що вирішальними є відносини між вербально символізованим значенням (англ. *meaning*) і відчуттям (англ. *felt sense*), із якого народжується смисл⁴⁴. Американський науковець характеризує переживання, одночасно протиставлене символізації та

41 Леонтьев Д. А. Указ. соч.

42 Там же.

43 Gendlin E. T. *Focusing-Oriented Psychotherapy: A Manual of the Experiential Method*. N. Y. : Guilford Press, 1998. 317 p.

44 Ibidem. *Experiencing ...* .

пов'язане з нею, як допонятійний смысл, який безпосередньо відчувається і який можна назвати неповним без утілення в символічних формах.

Форми, у яких може існувати смысл, різноманітні. Західні дослідники називають низку систем (кінестетична, зорова, слухова, тактильна й нюхова сенсорні системи, символічні системи), у яких може виражатися смысл у процесі міжособистісної взаємодії⁴⁵. Акценти, зроблені на кожен із цих форм у межах цілісної системи смыслу, різнитимуться, але кожна форма відіграватиме свою роль у процесі індивідуального конструювання⁴⁶.

Із наукової літератури відомо, що традиційна (когнітивна) психологія розрізняє три онтологічні типи реальності: особистість (ідентичність), свідомість (сфера інтрапсихічного) і власне реальність (світ, зовнішній щодо особистості та свідомості). Перші два типи становлять галузь психологічного знання, третій є своєрідним незалежним критерієм осмислення ментальних явищ і верифікації їх тлумачень. Водночас передбачається, що версії зовнішнього світу у свідомості індивідів — сприйняття, уявлення, відтворення (опис), повідомлення — виникають самі собою, природно та просто. Дискурсивна психологія ставить під сумнів правомірність такого припущення⁴⁷. На думку деяких британських психологів, помилки когнітивістів починаються з нехтування тим самим

«зрозумілим» процесом, за допомогою якого сконструйовано реальність. Із дискурсивних позицій дійсність контексту дій, тобто фактичну версію того, що відбувається, «розглядають як щось, сконструйоване учасниками у процесі їхньої соціальної практики, тому психолог не має права легалізувати будь-яку версію реальності без вивчення цієї практики»⁴⁸. Отже, фокусом сучасної психологічної проблематики стає «дискурс про фактичне», а також способи, за допомогою яких відтворення (опис), уявлення, звіти або версії набувають видимої незалежності від свого суб'єкта. Цей підхід цілком обґрунтовано можна застосувати до вивчення двох перших (власне психологічних) сфер реального, тобто особистості та свідомості. Люди так само створюють версії свого особистого внутрішнього життя, як і фактичні описи зовнішніх, публічних реалій. Тому, приставши на бік соціального конструктивізму, неможливо дотримувати традиційної диференційованої онтології. До того ж ця позиція дає змогу простежити взаємозв'язок і взаємовплив реальностей зовнішнього та внутрішнього, оскільки люди постійно створюють такі версії минулих подій, які виправдовують їхні спонукання або мотивують до справжніх дій⁴⁹. Отже, якщо когнітивне тлумачення ментального базується на перцептивних процесах і їх перетворенні, то прихильники дискурсивного підходу акцентують увагу на процесі

45 Thomas L. Nothing more theoretical than good practice: teaching for self-organized learning // Issues and Approaches in Personal Construct Theory / D. Bannister (Ed.). London etc. : Academic press, 1985. Pp. 233—251.

46 Harré H. Rom. Discursive Psychology and the Boundaries of Sense. *Organization Studies*. 2004. Vol. 25. Is. 8. Pp. 1435—1453. DOI: 10.1177/0170840604046351 (дата звернення: 31.05.2023).

47 Ibid.

48 Potter J., Edwards D., Wetherell M. A Model of Discourse in Action. *American Behavioral Scientist*. 1993. Vol. 36. No. 3. Pp. 383—401.

49 Harré H. Rom. Discursive Psychology DOI: 10.1177/0170840604046351 (дата звернення: 31.05.2023).

уявлення й досліджують дискурсивні (соціально-символічні) підстави психологічних феноменів.

Теоретик дискурсивної психології Г. Р. Гарре зауважує, що вчинки набувають соціального змісту завдяки своїй «включеності» до більш широкого соціального контексту; смисл ж окремих елементів поведінкового ланцюжка зумовлено їх місцем у цьому ланцюзі. Дослідник наводить п'ять ієрархічних рівнів смислів, присутніх у соціальних взаємодіях:

- 1) перший, нижчий рівень задано самою навмисною дією;
- 2) другий — реалізацією навмисного (із певним наміром) учинку;
- 3) третій — його непрямим ефектом;
- 4) четвертий — навмисними майбутніми наслідками вчинку;
- 5) п'ятий, «герменевтичний» рівень пов'язаний із виходом за межі практичних ефектів учинку й набуває смислу лише у площині аналізу експресивного аспекту дії.

Саме експресивний аспект, а не практичний, обумовлює приховану значущість дії, її вже не соціальний, а особистісний смисл, хоча останній і не може існувати інакше, аніж співвідносно із системою соціальних смислів⁵⁰. Саме особистісні смисли, похідні від соціальних, багато в чому визначають унікальність психіки кожного індивіда⁵¹: вони є фактично метафорично переробленими соціальними семіотичними системами. Основною детермінантою особистісних смислів названо експресивний аспект життєвого шляху особистості, що позначено поняттям

«психологічна біографія» (за визначенням Г. Р. Гарре — «моральна кар'єра»)⁵².

У фундаментальній праці Д. Леонтьєва «Психологія смислу. Природа, будова та динаміка смислової реальності» описано три площини смислової реальності та, відповідно, три аспекти смисла — онтологічний, феноменологічний, діяльнісний. Перебуваючи в єдності одне з одним, вони співвідносяться із трьома фундаментальними загальнопсихологічними категоріями: особистість, свідомість, діяльність. Дослідник розуміє смисл як відношення між суб'єктом і об'єктом (явищем), обумовлене місцем об'єкта (явища) у житті суб'єкта, виокремлене цим об'єктом (явищем) в образі світу і втілене в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта щодо цього об'єкта (явища). З огляду на концептуальні позиції автора, експериментальні дослідження можна спрямувати на дві із трьох граней смислу — на феноменологічний або субстратний (регуляторний) їх аспект. У першому випадку предметом дослідження є смислові зв'язки в картині світу, світогляд, суб'єктивна семантика, образи в широкому значенні слова. У другому — регуляторний вплив певних індивідуальних особливостей смислової сфери або індукованих в експериментальній ситуації смислових установок на процеси практичної та пізнавальної діяльності, на розв'язання конкретних і більш загальних завдань, аж до впливу на життєвий шлях суб'єкта загалом. Водночас подібні дослідження стають дослідженнями смислової реальності за умов, якщо під час розгляду

50 Harré H. Rom. Personal Meanings: Semantic Relations of the Fourth Kind // Personal meanings : the first Guy's Hospital symposium on the individual frame of reference / E. Shepherd, J. Watson (Eds.). Chichester etc. : Wiley, 1982. Pp. 9—22.

51 Ibidem. Personal Being: A Theory for Individual Psychology. Oxford : Blackwell, 1983. P. 281.

52 Ibidem. Social Being Pp. 33—34.

незалежних та опосередкованих змінних зважають на їх онтологічний аспект, тобто місце у структурі життєвих відносин⁵³.

Сучасна практика проведення судово-психологічних експертиз свідчить: для висвітлення конкретних аспектів смислової реальності (відповідно до поставлених завдань) слід застосовувати комплекс взаємодоповнювальних емпіричних методів: бібліографічний, бесіду, спостереження, експеримент, опитування, тести (включно із психометричними, проєктивними й напівпроєктивними та ін.), аналізування наданих документів, вивчення продуктів діяльності, а також психосемантичний, феноменологічний, експертне оцінювання тощо.

Отже, судово-психологічна експертиза за традиційними предметними видами охоплює величезний спектр завдань, розв'язання яких дає змогу органам досудового розслідування та суду враховувати особливості психічної діяльності особистості (і їхній вплив на свідомість та поведінку особи) у юридично значущій ситуації. Щодо висвітлення різних аспектів смислової реальності під час проведення судово-психологічної експертизи за новітніми предметними видами (у складі комплексної судової психолого-лінгвістичної експертизи, опитування із застосуванням комп'ютерного поліграфа) маємо зауважити таке.

Аналіз експертної практики свідчить, що психологічне дослідження

інформаційних матеріалів у межах проведення комплексних судових психолого-лінгвістичних експертиз має специфічний предмет і методи дослідження, які відрізняються від традиційних. З огляду на те, що інформаційний матеріал є комунікативною одиницею, яка завжди має свій зміст і спрямованість, експертному аналізу підлягають закладені в ньому повідомлення, а не психологічні якості та стани автора. *Предметом судово-психологічної експертизи інформаційних матеріалів* є встановлення експертом за допомогою спеціальних знань і практичних навичок у галузі психології фактичних даних щодо психологічних особливостей інформаційного матеріалу (зокрема, його спрямованості), що має юридичне значення та певні правові наслідки⁵⁴. Варто зауважити, що в Реєстрі методик проведення судових експертиз⁵⁵, Порядок ведення якого затверджено наказом Мін'юсту України⁵⁶, станом на сьогодні немає апробованої методики проведення такого предметного виду судово-психологічної експертизи, а також відсутній єдиний методичний підхід до розв'язання експертних завдань цього напрямку. На думку Т. Єгорової, предметом комплексного судового психолого-лінгвістичного дослідження мають бути «сукупність фактичних даних, які встановлюються шляхом інтеграції наукових знань у лінгвістиці та психології щодо специфіки, функцій інформаційного повідомлення як комунікативного

53 Леонтьев Д. А. Указ соч.

54 Секераж Т. Н. Психологическое исследование информационных материалов: становление нового вида судебной психологической экспертизы и новой экспертной специальности. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2019. Т. 14. № 1. С. 35—43. DOI: 10.30764/1819-2785-2019-14-1-35-43 (дата звернення 22.07.2022).

55 Реєстр методик проведення судових експертиз / Офіц. сайт Мін'юсту України. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 30.05.2023).

56 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення: 30.05.2023).

акту та потенціалу його впливу на реципієнтів»⁵⁷. Водночас у наукових роботах деяких закордонних експертів-дослідників⁵⁸, об'єктом вивчення яких є інформаційний матеріал, зазначено, що до компетенції експертів-психологів за цим предметним видом не належить установлення реального або потенційного впливу на адресата, оскільки умоглядні припущення про те, чи здатний (нездатний) текст вплинути на адресата і як саме, є некоректними. До компетенції експертів не належить юридичне (правове) кваліфікування діяння, установлення провини та її форм (намір або необережність, вид наміру), мотивів правопорушення. Під час проведення комплексних судових психолого-лінгвістичних експертиз експерти також не встановлюють обставин, не відображених у досліджуваному матеріалі (текстах, відеозаписах та ін.), і комунікативної ситуації його використання. Досліджуючи інформаційні матеріали, експерт-лінгвіст установлює, що конкретно сказано, який компонент значення виражений і якими мовленнєвими засобами, визначає форму вираження, а експерт-психолог, з урахуванням опису сказаного (показаного), верифікованого лінгвістом, установлює психологічні особливості інформаційного матеріалу з позицій його спрямованості на формування в адресата соціальної установки (ставлення) до певних подій,

персон, процесів і явищ. Відповідь на питання «Чи можуть ці установки реально бути сформовані в адресата та з яким ступенем вірогідності?» не належить до предмета дослідження. Відповідно, неприпустимо проведення будь-яких соціально-психологічних експериментів із метою встановлення реального впливу певного матеріалу на адресата або рекомендації щодо проведення подібних експериментів⁵⁹.

Серед новітніх завдань експертного психологічного дослідження — опитування із застосуванням спеціального технічного засобу, комп'ютерного поліграфа (далі — *поліграф*). Із метою отримати орієнтувальну інформацію експерти-психологи можуть проводити опитування з використанням поліграфа щодо:

- 1) ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації;
- 2) повноти наданої опитуваною особою інформації;
- 3) джерела отриманої опитуваною особою інформації;
- 4) уявлень опитуваної особи про певну подію;
- 5) іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій із розслідування певних подій.

Опитування із застосуванням поліграфа проводять тільки за письмової згоди особи, яка проходитиме опитування⁶⁰.

57 Єгорова Т. Актуальні питання експертного психологічного дослідження у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти інформаційної безпеки України. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. із нагоди ювілеїв видат. учен.: 95-річ. від дня народж. Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річ. від дня народж. М. В. Салтєвського (Харків, 19.05.2023). Харків, 2023. С. 123. URL: [https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2023_tezy_konference28_compressed_compressed_compressed%20\(1\)-1-180.pdf](https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2023_tezy_konference28_compressed_compressed_compressed%20(1)-1-180.pdf) (дата звернення: 30.05.2023).

58 Кукушкина О. В., Сафонова Ю. А., Секераж Т. Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. Москва, 2011. 326 с.

59 Там же.

60 Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 : наказ Мін'юсту України від 27.07.2015 р. № 1350/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15#n2> (дата звернення: 31.05.2023).

Завдання, розв'язувані експертом-психологом під час опитування із застосуванням поліграфа, пов'язані насамперед із визначенням особистісної значущості стимулів для опитуваної особи (певне слово, питання, символ, фотографія, предмет та ін.), пред'явлених кілька разів поспіль за спеціальною методикою⁶¹. Якщо стимул стійко (невипадково, тобто за кожного з повторних пред'явлень) викликає більш виражені фізіологічні реакції (порівняно з іншими елементами стимульної серії), його визнають значущим⁶². Оскільки значущість стимулів обчислюють порівняно, надалі експерт за допомогою спеціальних знань і практичних навичок у галузі психології з'ясовує причини особистісної значущості для обстежуваного певного стимулу щодо конкретної події та її складових. У такий спосіб відбувається, зокрема, комплексне експертне оцінювання даних, отриманих у результаті дослідження із застосуванням поліграфа: експерт аналізує надані джерела інформації та відомості, отримані під час передтестової бесіди з досліджуваним; відповідно до спеціальних методик формулює питання про конкретні події та певні дії; опитує особу із застосуванням поліграфа; проводить післятестову бесіду з досліджуваним; оцінює змістов-

ні частини відповідей і невербальних виявів; обчислює, аналізує й оцінює зареєстровані поліграми, формулює висновки.

У термінологічному довіднику Американської поліграфологічної асоціації «значимість» (англ. *salience*) пояснено як збільшення інтенсивності збудження у процесі психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа «відповідно до стимулів, оскільки вони пов'язані із цілями, стандартами й відносинами суб'єкта»⁶³.

У психологічних словниках «значущість сигналу» (англ. *significance of signal*) як одну з найважливіших психологічних характеристик визначають відношенням уміщеної у ньому інформації до смислу розв'язуваного суб'єктом завдання⁶⁴. Значущість має декілька рівнів і є визначальним чинником класифікації елементів інформаційної моделі, до того ж особистісні смисли завжди є складовою більш широкої системи.

Характеризуючи смисли, засновниця психології суб'єктивної семантики О. Артем'єва зазначає, що смисл предмета для суб'єкта є слідом діяльнісної передісторії відносин між ними, який зафіксовано у ставленні до предмета, у його «для-суб'єкта-бутті»⁶⁵. Науковиця

61 Харіна Т. Г. Особистісна значимість стимулу як один з ключових показників при формуванні висновку експертного дослідження із застосуванням комп'ютерного поліграфа. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : зб. мат-лів II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19.11.2020). Київ, 2020. С. 618–622. URL: <https://m3rkrxutm8pk3eqapl5ynjvb3gjps8uao.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/5fd09ad02772c.pdf> (дата звернення: 31.05.2023).

62 Довідник поліграфолога (валідні формати тестів та системи бального оцінювання) : довідник / уклад.: В. Шаповалов, Д. Зубовський, Д. Алексеєва-Процюк, О. Гончарова. Київ, 2018. 20 с.

63 Крапол Д., Хендлер М. і Штурм Ш. Термінологічний довідник для наукової психофізіологічної детекції неправдивості (ПФД) / пер. О. Назарова, А. Лисенка. 2012. 3-тє вид. 133 с.

64 Словник психологічних термінів ... URL: <https://nuph.edu.ua/slovník-psihologichnih-terminiv/> (дата звернення: 31.05.2023).

65 Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / под ред. И. Б. Ханиной. Москва, 1999. 350 с.

запропонувала парадигмальну модель «руху смислу за шарами суб'єктивного досвіду», який містить:

- 1) перцептивний світ (утворений системою модальних образів, упорядкованих об'єктів один щодо одного);
- 2) картину світу (структурована сукупність ставлення до об'єктів, які сприймають актуально);
- 3) «образ світу» у вузькому сенсі (що є найбільш глибинним шаром амодальних структур, утворених під час «оброблення» семантичного шару)⁶⁶.

Елементи семантичного шару суб'єктивного досвіду, що є основним об'єктом досліджень у психології суб'єктивної семантики, вона розуміє як «сліди діяльності, зафіксовані як ставлення до предметів, об'єктів маніпуляції та умов цих діяльності»⁶⁷. Сходами генезису науковиця розрізняє «передсмисли — образні сліди, зафіксовані в модальних характеристиках (шар перцептивного світу), смисли — сліди всередині семантичного шару й особистісні смисли — складові образу світу, елементи ядерних структур суб'єктивного досвіду»⁶⁸. Дослідниця зауважує нетотожність запропонованого нею поняття смислу поняттю особистісного смислу за О. Леонтьєвим: «Необхідна додаткова ланка обробленого сліду системи, щоб наш “сене” перетворився на “особистісний смисл”»⁶⁹.

Підсумовуючи теоретичні положення сучасних психологічних концепцій, можна констатувати: сучасні дослідники феноменів і закономірностей смислової регуляції життєдіяльності людини виокремлюють щонайменше шість різновидів у динамічній смисловій системі особистості — особистісний смисл,

смислову установку, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт та особистісну цінність,— зауважуючи, що феноменологія смислової регуляції діяльності та свідомості вичерпується феноменологічними виявами особистісного смислу і смислової установки. Водночас за кожним із цих виявів у конкретній юридично значущій ситуації можуть стояти смислові структури більш високого рангу — мотиви актуальної діяльності, смислові диспозиції та смислові конструкти (на які експертів-психологів необхідно звертати увагу під час висвітлення особливостей структурування суб'єктивного досвіду людини).

Висновки

На підставі узагальнення напрацювань науковців і практиків визначено теоретичні та практичні аспекти висвітлення смислової реальності під час проведення судово-психологічної експертизи. Розглянуто поняття «смысл», «смыслова реальність» і їх узагальнені критерії в різних психологічних концепціях. Висвітлено низку методологічних проблем, пов'язаних з розв'язанням нагальних експертних завдань судово-психологічної експертизи (із урахуванням зауважень експертів-практиків щодо особливостей проведення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз). Посилаючись на експертну практику, визначено об'єкт і предмет психологічного дослідження за традиційними та новітніми предметними видами судово-психологічних експертиз, окреслено завдання, розв'язувані експертом-психологом під час проведення опитування

66 Артемьева Е. Ю. Указ. соч.

67 Там же.

68 Там же.

69 Там же.

із застосуванням комп'ютерного поліграфа. Наведено комплекс емпіричних методів, якими експерти-психологи послуговуються для висвітлення конкретних аспектів смислової реальності під час проведення експертних досліджень. Виокремлено шість різновидів динамічної смислової системи особистості (особистісний зміст, смислову установку, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт та особистісну цінність), на які експерт-психолог має зважати, аналізуючи феномени й закономірності смислової регуляції діяльності та свідомості людини в юридично значущих ситуаціях. Зважаючи на складність і багатогранність смислової реальності, яка набуває різних форм та виявляється в різних психологічних ефектах, розв'язання нагальних експертних завдань судово-психологічної експертизи потребує подальшого поглибленого аналізу теорій сучасної психології для ефективного розв'язання методологічних і практичних завдань експертології.

Semantic Reality in Forensic Psychology Analysis Context (Review article)

Tetiana Kharina, Oksana Rusanova

This article purpose is to highlight methodological issues of modern forensic psychology analysis, to draw attention to multifaceted reality meaning acquiring different forms and manifesting itself in different psychological effects. Independent invariant statements of meaning definition in various psychological concepts are outlined, and its ontological, phenomenological and functional aspects in these concepts are considered. Using general theoretical methods of scientific knowledge, the main differences between cognitive and discursive psychology from theoretical basis point of view of psychological phenomena are distinguished. A number of methodological issues related to the solution of urgent

expert tasks of modern forensic psychology analysis are highlighted (taking into account comments of expert practitioners regarding peculiarities of conducting multidisciplinary psychological and linguistic examinations). Referring to expert practice, object and topic of psychological research according to traditional and modern types of forensic psychological evaluations, as well as tasks solved by forensic expert psychologist during interview with polygraph use are defined. A complex of empirical methods used by expert psychologists to highlight specific aspects of semantic reality during expert research is given. Six varieties of dynamic semantic system of an individual are distinguished (personal sense, semantic attitude, motive, semantic disposition, semantic construct and personal value), which expert psychologist should take into account when analyzing phenomena and regularities of semantic regulation of human activity and consciousness in legally significant situations.

Keywords: *semantic reality; invariant statements of meaning definition; psychological researches; legally significant situation; forensic psychology analysis.*

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному чи некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію чи підготовку рукопису.

Учасники

Авторки зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторки заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Adler, A. (1930). *The Science of Living*. Hardcover.
- Artemeva, E. Yu. (1999). *Osnovy psikhologii subektivnoy semantiki* [Fundamentals of psychology of subjective semantics] / pod red. I. B. Haninoj. Moskva [in Russian].
- Barthes, R. (1968). *Elements of Semiology*. N. Y. URL: https://monoskop.org/images/2/2c/Barthes_Roland_Elements_of_Semiology_1977.pdf.
- Binswanger, L. (1942). *Grundformen und Erkenntnis Menschlichen Daseins*. Zürich.
- Bugental, J. F. T. (1990). *Intimate Journeys: Stories from Life-Changing Therapy*. Jossey-Bass.
- Carlsen, M. B. (1988). *Meaning-Making: Therapeutic Processes in Adult Development*. N. Y.
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*. Columbia University Press ed.
- Derrida, J. (1972). *La Dissémination*. Paris.
- Dovidnyk polihrafoloha (validni formaty testiv ta systemy balnoho otsiniuvannia) (2018) [Polygraph examiner's handbook (valid test formats and scoring systems)] : dovidnyk / uklad.: V. Shapovalov, D. Zubovskiy, D. Aliksieieva-Protsiuk, O. Honcharova. Kyiv [in Ukrainian].
- Frankl, V. E. (2016). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* [Man's Search for Meaning] / per. O. Zamoiskoi. Kharkiv [in Ukrainian].
- Frege, G. (2001). *Schriften zur Logik und Sprachphilosophie: Aus dem Nachlass*. Hamburg.
- Gadamer, H.-G. (2000). Istyna i metod. T. 1 : *Hermenevtyka I: Osnovy filosofskoi hermenevtyky* [Hermeneutik I Wahrheit und Methode] / per. z nim. O. Mokrovolskoho. Kyiv. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Gadamer_Hans-Georg/Istyna_i_metod_t1.pdf [in Ukrainian].
- Gendlin, E. T. (1997). *Experiencing and the Creation of Meaning: A Philosophical and Psychological Approach to the Subjective*. Northwestern University Press.
- Gendlin, E. T. (1998). *Focusing-Oriented Psychotherapy: A Manual of the Experiential Method*. N. Y. : Guilford Press.
- Haidegger, M. (1998). *Buttia v okoli rechei* [Sein und Zeit] / Vozniak T. Teksty ta pereklady. Kharkiv. URL: <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> [in Ukrainian].
- Harré, H. Rom. (1979). *Social Being: A Theory for Social Psychology*. Oxford.
- Harré, H. Rom. (1982). *Personal Meanings: Semantic Relations of the Fourth Kind // Personal meanings : the first Guy's Hospital symposium on the individual frame of reference* / E. Shepherd, J. Watson (Eds.). Chichester etc. : Wiley.
- Harré, H. Rom. (1983). *Personal Being: A Theory for Individual Psychology*. Oxford : Blackwell.
- Harré, H. Rom. (2004). *Discursive Psychology and the Boundaries of Sense. Organization Studies*. Vol. 25. Is. 8. DOI: [10.1177/0170840604046351](https://doi.org/10.1177/0170840604046351).
- Harré, R., Clarke, D. D., de Carlo, N. (1985). *Motives and Mechanisms: An Introduction to the Psychology of Action*. London.
- Husserl, E. (2020). *Idei chystoi fenomenolohii i fenomenolohichnoi filosofii. Knyha persha. Zahalnyi vstup do chystoi fenomenolohii* [Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch] / per. z nim. i koment. V. Kebuladze. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kelly, G. A. (1963). *A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs*. W. W. Norton & Company.
- Kharina, T. H. (2020). Osobystisna znachymist stymulu yak ody z kluchovykh pokaznykiv pry formuvanni vysnovku ekspertnoho doslidzhennia iz zastosuvanniam kompiuternoho polihrafa [Personal significance of stimulus as one of the key indicators in formation of the conclusion of forensic research using polygraph]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertolohii, kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu* : zb. mat-liv II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 19.11.2020). Kyiv. URL: <https://m3rkxutm8pk3eqapl5ynjvb3g.jpg8uao.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/5fd09ad02772c.pdf> [in Ukrainian].
- Krapol, D., Khendler, M., Shturm, Sh. (2012). *Terminolohichniy dovidnyk dlia naukovoï psykhofiziolohichnoi detektshii nepravdyvosti (PFD)* [Terminological Handbook for Scientific Psychophysiological Detection of Falsehood (PDF)] / per. O. Nazarova, A. Lysenka. 3-tie vyd. [in Ukrainian].

- Kukushkina, O. V., Safonova, Yu. A., Sekerazh, T. N. (2011). *Teoreticheskie i metodicheskie osnovy sudebnoj psihologolingvisticheskoj ekspertizy tekstov po delam, svyazannym s protivodejstviem ekstremizmu* [Theoretical and methodological foundations of forensic psychological and linguistic examination of texts in cases related to countering extremism]. Moskva [in Russian].
- Leontev, A. N. (1966). Potrebnosti, motivy i soznanie [Needs, motives and consciousness]. *Motivy i soznanie v povedenii cheloveka* : tez. soobsh. XVIII Mezhdunar. kongr. psihol. Simp. 13. Moskva [in Russian].
- Leontev, D. A. (2003). *Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj realnosti* [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. 2-e izd., ispr. Moskva [in Russian].
- Mamardashvili, M. K. (1970). *Formy i sodержanie myshleniya* [Forms and content of thinking] : avtoref. dis. ... d-ra filos. nauk. Tbilisi [in Russian].
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality* (First ed.). N. Y.
- May, R. (2015). *The Discovery of Being*. W. W. Norton & Company.
- Nuttin, J. (1953). *Psychoanalysis and Personality. A Dynamic Theory of Normal Personality*: Transl. N. Y.
- Potter, J., Edwards, D., Wetherell, M. (1993). A Model of Discourse in Action. *American Behavioral Scientist*. Vol. 36. No. 3.
- Rubinshtejn, S. L. (1957). *Bytie i soznanie* [Being and Consciousness]. Moskva [in Russian].
- Sartr, Zh.-P. (1996). *Buttia i nishcho (frahmenty)* [L'Être et le Néant Essai d'ontologie phénoménologique] / per. V. Liakha // Suchasna zarubizhna filosofia. Techii i napriamy : khrestomatiia. Kyiv. URL: https://www.academia.edu/37046100/%D0%96%D0%B0%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%80_%D0%91%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%96_%D0%BD%D1%96%D1%89%D0%BE_%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%BF%D0%B5%D1%80_%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9_%D0%9B%D1%8F%D1%85_ [in Ukrainian].
- Sekerazh, T. N. (2019). Psihologicheskoe issledovanie informacionnyh materialov: stanovlenie novogo vida sudebnoj psihologicheskoy ekspertizy i novoj ekspertnoj specialnosti [Psychological research on information content: formation of a new type of forensic psychology analysis and a new forensic specialty]. *Teoriya i praktika sudebnoj ekspertizy*. T. 14. № 1. DOI: 10.30764/1819-2785-2019-14-1-35-43 [in Russian].
- Sekerazh, T. N. (2021). Novye napravleniya psihologicheskikh issledovanij v sudebnoj psihologicheskoy ekspertize [New directions of psychological research in forensic psychological examination]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertizy i kryminalistyky* : zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf.-polilohu (Kharkiv, 15—16.04.2021). Kharkiv. URL: https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2021_tezy_konferencija%20in%20print5.pdf [in Russian].
- Shapar, V. B. (2005). *Suchasnyi tlumachnyi psyhologichnyi slovnyk* [Modern interpretive psychological dictionary]. Kharkiv. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf [in Ukrainian].
- Shotter, J., Gergen, K. J. (1994). Social Construction: Knowledge, Self, Others, and Continuing the Conversation. *Annals of the International Communication Association*. Vol. 17. Is. 1 : Communication Yearbook 17. DOI: 10.1080/23808985.1994.11678873.
- Slovnyk psyhologichnykh terminiv [Dictionary of Psychological Terms] / NFaU : ofits. sait. URL: <https://nuph.edu.ua/slovník-psihologichnih-terminiv/> [in Ukrainian].
- Thomas, L. (1985). Nothing more theoretical than good practice: teaching for self-organized learning // *Issues and Approaches in Personal Construct Theory* / D. Bannister (Ed.). London etc. : Academic press.
- Vithenshtain, L. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus; Filosofski doslidzhennia* [Tractatus logico-philosophicus philosophische untersuchungen] / per. z nim. Ye. Popovycha. Kyiv. URL: <https://>

- web.archive.org/web/20161020042846/http://shron.chtyvo.org.ua/Wittgenstein_Ludwig/Filosofski_doslidzhennia.pdf [in Ukrainian].
- Vygotskij, L. S. (2005). *Psihologiya razvitiya cheloveka* [Psychology of human development]. Moskva. (Biblioteka vsemirnoj psihologii) [in Russian].
- Yalom, I. D. (1980). *Existential Psychotherapy*. Basic Books.
- Yaspers, K. (1996). Pro sens istorii (frahmenty) [The Origin and Goal of History] / per. A. Hordienka // *Suchasna zarubizhna filosofiia. Techii i napriamy : khrestomatiia*. Kyiv. URL: https://www.academia.edu/37046100/%D0%96%D0%B0%D0%BD_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%80_%D0%91%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F_%D1%96_%D0%BD%D1%96%D1%89%D0%BE_%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%BF%D0%B5%D1%80_%D0%92%D1%96%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9_%D0%9B%D1%8F%D1%85_ [in Ukrainian].
- Yehorova, T. (2023). Aktualni pytannia ekspertnoho psykhologichnogo doslidzhennia u kryminalnykh provadzhenniakh shchodo zlochniv proty informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Topical issues of expert psychological research in criminal proceedings for crimes against information security of Ukraine]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky*: zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf. iz nahody yuvileiv vydat. uchen.: 95-rich. vid dnia narodzh. L. Yu. Arotskera («Arotskerivski chytannia») i 105-rich. vid dnia narodzh. M. V. Saltevskeho (Kharkiv, 19.05.2023). Kharkiv. URL: [https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2023_tezy_konference28_compressed_compressed_compressed%20\(1\)-1-180.pdf](https://www.hniise.gov.ua/uploads/files/public-folder/2023_tezy_konference28_compressed_compressed_compressed%20(1)-1-180.pdf) [in Ukrainian].
- Yehorova, T. M., Yehorov, V. V. (2019). Dyskusiini pytannia shchodo obiekta ta predmeta sudovoi psykhologichnoi ekspertyzy [Discussion issues regarding the object and subject of forensic psychological examination]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. mat-liv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv [in Ukrainian].
- Yung, K. G. (2018). *Arkhetypy i kolektivne nesvidome* [Vom kollektiven Unbewussten und den Archetypen] / per. z nim. K. Kotiuk; nauk. red. O. Feshovets. Lviv [in Ukrainian].

Харіна, Т., Русанова, О. (2023). Сміслова реальність у контексті судово-психологічної експертизи (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 2 (31). С. 103—120. DOI: [10.32353/khrife.2.2023.06](https://doi.org/10.32353/khrife.2.2023.06).